

smärre skönhetsfläckar. Som helhet är *Herrgårdarnas historia* ett utomordentligt välgjort och lärorikt arbete med ett stort allmänintresse.

Mats Hellspong, Stockholm

Ulrich Lange: *Ekonomibyggnader på skånska herrgårdar. Idéhistoriska speglingar i lantbrukets arkitektur*. Nordiska museets förlag, Stockholm 2008. 207 s., ill. ISBN 978-91-7108-524-5.

Herrgårdarna sätter fortfarande prägel på Sveriges slottslandskap såsom Sörmland, Uppland och inte minst Skåne, där herrgårdarna och godsens verkligen tar sin plats på landsbygden. Långt innan man kommit fram till huvudgården signalerar olika landskapselement, som långa och stora fält, att man rör sig i en alldeles särskild maktomän. Det kan lukta gödsel ibland, men i sitt sammanhang är det lika mycket en doft av rikedom. När man kommer fram till slottet dras blicken ofrånkomligen till huvudbyggnaden där herrskapet residerade, eller för den delen residerar. Huvudbyggnaderna är oftast uppförda i en monumental arkitektur som drar till sig uppmärksamhet, samtidigt utstrålar de oåtkomlighet. Det är verkligen inte vem som helst som är välkommen in. Skillnaderna mellan folk och folk tydliggörs sällan på så uppenbart sätt som i dessa miljöer.

Det är dessa bebyggelsemiljöer som Ulrich Lange uppmärksammar i den intressanta boken *Ekonomibyggnader på skånska herrgårdar*. Lange vänder dock blicken mot ett annat håll än huvudbyggnaderna, vilket också framgår av titeln. Föga förvånande har byggnadshistoriker främst ägnat sin uppmärksamhet åt de praktfulla herrskapshusen. Stallen och ladugårdarna har det skrivits betydligt mindre om. Det är egentligen anmärkningsvärt för ekonomibyggnaderna är i regel verkligen storslagna, åtminstone i Skåne, även om de främst präglas av sin funktionalitet. Langes studie fokuserar på Skåne, men genom att han gör omfattande jämförelser mellan Skåne och Uppsverige ger han en bredare relief åt ämnet som sträcker sig över det snävt lokala.

Sett ur ett uppsvenskt perspektiv utskiljer sig emellertid Skåne på ett högst tydligt sätt från de herrgårdsmiljöer man träffar på i t.ex. Uppland och Sörmland. Detta är visserligen inte någon nyhet, men Lange systematiserar sina observationer och formulerar mer precist vari skillnaderna ligger då det gäller ekonomibyggnadernas

form, byggnadsmaterial och funktion. Langes empiriska beskrivningar och analyser är verkligen föredömliga genom sin tydlighet och pregnans.

I arbetet har Lange använt sig av ett flertal olika typer av källmaterial. Han har gjort egna omfattande empiriska studier på plats i skånska herrgårdsmiljöer, vilket bl.a. resulterat i en excellent bilddokumentation. Gerhard von Burmans och Erik Dahlberghs vedutor av större gods som de gestaltade sig under slutet av 1600-talet spelar dessutom en central roll i Langes resonemang. Detta material har sedan kompletterats genom studier av skriftliga källor och äldre kartor. Lange presenterar sina metoder och diskuterar utförligt de olika källornas värde, men hänfaller inte till någon onödigt begrepps- svada eller teoretisk "namedropping".

Lange "triangulerar" skickligt med hjälp av de olika källorna. Han visar på ett övertygande sätt att ekonomibyggnaderna spelade en betydelsefull roll i de skånska herrgårdsmiljöerna. De sågs utan tvekan som en viktig symbolisk exponent för rikedom. Logarna, stallen, ladugårdarna uppfördes ofta i mycket nära anslutning till huvudbyggnaderna. I boken lyfter Lange bl.a. fram en inskription på en stenloge vid Torup där baron Axel Stiernblad lämnat efter sig följande budskap:

*BYGD 1789
AF ÖVERST:L OCH
RIDDAREN BARON AXEL STIERNBLAD
FÖR 1740 RIKS:D.SP
BONDENS TÅRAR UTKRÄFVA
HÄR INGEN STEN*

Det är svårt att finna uttalanden som på ett tydligare sätt belyser hur ekonomibyggnaderna var tänkta att utstråla välmåga och ekonomisk makt. Vi vet ingenting om vad bönderna som bidrog till arbetet med sina dagsverken tyckte. Logen uppfördes under året för den franska revolutionen, 22 år senare flydde baronen när upproriska skånska drängar och bönder marscherade mot Torup. Då de upptäckte att slottet var tomt, plundrade de vinkällaren och drack sig berusade. Nästan direkt därefter krossades resningen i en blodig massaker utförd av en husarstyrka från Malmö.

I Langes studie av ekonomibyggnader får vi inblickar i centrala aspekter av den skånska historien. von Burmans vedutor från 1680-talet visar t.ex. med all tydlighet hur det svensk-danska krigets (1676–79) skövlingar ruinerat stora delar av provinsen. Det skulle ta nästan hundra år innan Skåne återhämtade sig. I en del stycken

har Lange dock sluntit i den historiska beskrivningen. Lange menar i ett resonemang kring Glimmingehus att många skånska herrgårdar drabbades av förstörelse under Grevefejden 1534–36. Det tidiga 1500-talets stora förstörelse av adelsgårdar skall inte främst kopplas till Grevefejden, utan till det bondeuppror och den konflikt som hängde samman med Sören Norbys krig i Skåne våren 1525. Bönder från norra Skåne plundrade och brände då ett flertal större gårdar med koppling till högadeln. De krigiska handlingarna i samband med Grevefejden var i huvudsak kopplade till städerna på Skånes västkust. Detta kan verka som en petimäteranmärkning, men för förståelsen av de olika sociala konfliktytor som fanns under tidig modern tid i det danska riket så är det viktigt att hålla isär skeenden och händelser.

Man hade också kunnat önska att Lange fördjupat sig betydligt mer i den idéhistoriska tematiken. Bokens undertitel är trots allt *Idéhistoriska speglingar i lanbrukets arkitektur*. Vilka är det egentligen som är aktörerna i skapandet av herrgårdsmiljöerna? Hur mycket följer man traditionella hävdvunna mönster och strukturer och hur mycket är medvetet handlande utfört med specifik avsikt? Är det byggnadsmönster vi ser för ekonomibygnaderna ett uttryck för den ”skånska” adelns mentalitet eller är det något annat?

Om vi granskar enskilda fall blir bilden tämligen komplex. Jag skulle därför i detta sammanhang vilja lyfta fram Wanås och de stora ekonomibygnader som uppfördes där vid mitten av 1700-talet. Till form och uppbyggnad följer de vanliga mönster vid skånska adelsgårdar. År 1759 uppförs ett ansevärt ox- och kostall och året därefter en kolossal loge. Det förmodas att fortifikationsarkitekten Axel Arbin, som bl.a. var verksam i arbetet med befästningarna kring Landskrona, utformat byggnaderna. Byggherre var Carl Axel Hugo Hamilton, landshövding i Kristianstad. Han var född i Hamburg och hade gjort militär karriär i Frankrike, Finland och Svenska Pommern. Hans maka var Betty Jennings, född i Stockholm, dotter till en invandrad irländsk storköpmann som gjort väldiga förtjänster i den svenska huvudstaden. Det var således inte personer med någon särskild anknytning till Skåne som gick långt tillbaka. Varför blev det då så skånskt på Wanås? Anpassade sig Hamilton, Jennings och Arbin helt enkelt till en skånsk bebyggelsestruktur som var för handen, men som de själva egentligen inte var bärare av? Illustrerar ekonomibygnader påståendet att människor formar strukturer, men sedan formar strukturerna människan?

Mer fördjupande idéhistoriska diskussioner hade va-

rit intressanta att se i Langes bok. Detta förtar dock inte de många andra goda kvaliteter som finns i hans studie. *Ekonomibygnader på skånska herrgårdar* kommer helt säkert att vara en nödvändig bok att läsa för dem som vill fördjupa sig i skånsk godshistorik. Det är kort sagt ett arbete som lockar till att bygga vidare på.

Björn Magnusson Staaf, Malmö

Lennart Ökvist: *En sinnessjuk värld. Mentalsjukhusens epok i Sverige 1910–1960 speglad genom S:ta Gertruds sjukhus i Västervik*. Parabellum Nord AB förlag, Stockholm. 237 s., ill. ISBN 978-91-978128-0-1.

Kring sekelskiftet 1900 utreddes två centrala frågor i den svenska psykiatrin: hur många var de sinnessjuka och hur skulle de tas om hand? Svaret på den första frågan var överraskande exakt. Det fanns ca 17 000 personer som kunde betraktas som sinnessjuka. 10 000 av dem beräknades behöva anstaltsvård.

Vid den här tiden fanns ca 5 000 platser inom den slutna vården som ju också dominerade psykiatrins omsorgsformer. Lika många platser saknades alltså. Utbyggnad krävdes. Var skulle de nya sjukhusen förläggas? En utgångspunkt blev bedömningen av var de psykiska bekymren var som mest omfattande. Mest utsatta var områden av äldre geologiska formationer, större höjd över havet, mindre folktäthet och mindre andel odlad jord. Värmlands, Smålands och Dalarnas skogsområden var värst drabbade. Det var bättre i geologiskt yngre områden, i lägre belägna, mer tätbefolkade områden.

Ett resultat av denna geopsykiatriska bedömning var byggandet av hospital i bl.a. Vänersborg, Säter, Västervik och Östersund. Framförallt hospitalen i Säter och Västervik – de togs i bruk 1912 – kom att framstå som ett slags samtida modell för hur ett hospital borde vara rumsligt organiserat. Dessa båda tvillinghospital utformades med förhållandevis små fristående paviljonger som skulle underlätta avskiljandet av olika slags symtom. På båda sjukhusen byggdes också s.k. fasta paviljonger avsedda för farliga och straffriförklarade intagna.

Lennart Ökvist har ägnat en bok åt just Västerviks hospital, som från 1930 gick under namnet S:ta Gertruds sjukhus. Historien om detta hospital påminner förstås mycket om berättelser från andra motsvarande inrättningar. I Sverige fanns det som mest ett 30-tal stora psykiatriska anstalter som starkt påminde om varandra.